

Srebrakowski, Aleksander / Hryciuk, Grzegorz

Uwagi na marginesie pracy Piotra Eberhardta

Dzieje Najnowsze 31/2, 184-193

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Hryciuk, Aleksander Srebrakowski

Wrocław

Uwagi na marginesie pracy Piotra Eberhardta*

Po wielu pracach omawiających strukturę narodowościową państw Europy Środkowo-wschodniej i Wschodniej¹. Piotr Eberhardt, profesor w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, opublikował interesujący tom poświęcony Polakom w krajach graniczących (nadal lub niegdyś) od wschodu z Polską. Autor podjął niezwykle trudne zadanie przeprowadzenia analizy demograficznej „w ujęciu historyczno–geograficznym” w ciągu ostatniego wieku. Punktem wyjścia jego rozważań stał się spis rosyjski z 1897 r. oraz spis austriacki z 1900 r., cezurę końcową wyznaczył radziecki powszechny spis ludności z 1989 r. Wziąwszy pod uwagę burzliwy przebieg historii w tej części Europy w XX stuleciu, P. Eberhardt starał się zaprezentować rozmieszczenie oraz liczebność ludności polskiej w momentach względnej stabilizacji, w odstępie 25–30 lat po lub przed ważnymi wydarzeniami politycznymi, którym towarzyszyły zazwyczaj masowe ruchy migracyjne.

Analiza materiału statystycznego poprzedzona została każdorazowo obszernym wstępem historycznym, w którym Autor starał się wyjaśnić „rodowód” tzw. kresowej ludności polskiej. Ambicją Autora było zarazem — poprzez odwołanie się do materiału historycznego — wskazanie czynników (np. pewnych wydarzeń natury politycznej czy społecznej) mających wpływ na zmianę liczebności i terytorialnego rozmieszczenia ludności polskiej. Piotr Eberhardt zawarł także szacunkową ocenę liczebności mniejszości polskiej w odrodzonych państwach: litewskim, łotewskim, białoruskim i ukraińskim, jak również omówił jej położenie, skupiając uwagę na tych zjawiskach, które teraz i w przyszłości determinować będą losy społeczności polskich na Wschodzie. Wypada tu jednak zauważyć, że przyjęta przez Autora

* P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 242.

¹ P. Eberhardt, *Jak kształtowała się wschodnia granica PRL*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1989, z. 95, s. 3–34; idem, *Polska granica wschodnia 1939–1945*, Warszawa 1992; idem, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Ukrainie w XX wieku*, „Czasopismo Geograficzne” 1994, z. 2; idem, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie w XX wieku*, Warszawa 1994; idem, *Skład narodowościowy ludności ziemi ukraińskiej w XX wieku*, w: *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo–Wschodniej w świetle statystyk XIX i XX wieku*, red. Z. Sułowski, J. Skarbek, Lublin 1995, s. 152–166; idem, *Przemiany narodowościowe na Białorusi w XX wieku*, „Przegląd Wschodni” 1992–1993, t. II, z. 3 (7), s. 527–556; idem, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Białorusi w XX wieku*, „Czasopismo Geograficzne” 1993, z. 2; idem, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994; idem, *Problematyka narodowościowa Białorusi w XX wieku*, w: *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX–XX w. Liczebność i rozmieszczenie — stosunki narodowościowe — polityka narodowościowa*, red. J. Skarbek, Lublin 1996, s. 9–35; idem, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. I, z. 3, s. 449–485; idem, *Skład narodowościowy ziemi litewskiej w XX wieku*, w: *Mniejszości narodowe i religijne...*, op. cit., s. 98–118; idem, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997; idem, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Łotwie*, „Czasopismo Geograficzne” 1997, z. 3–4, s. 287–310; idem, *Sytuacja narodowościowa w Republice Łotewskiej*, „Przegląd Wschodni” 1997, t. IV, z. 3 (15), s. 487–512; idem, *Problematyka narodowościowa Estonii*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN” 1997, nr 47; idem, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo–Wschodniej w XX wieku*, Warszawa 1996.

alfabetyczna kolejność prezentacji poszczególnych państw, w których żyją Polacy, a którą zastosował „w celu uniknięcia zarzutu dowolności”, jest niezrozumiała. Bardziej sensowna byłaby prezentacja według położenia geograficznego, z północy na południe lub odwrotnie.

Ostatni — ósmy — rozdział pracy przynosi próbę całościowej oceny procesu, który doprowadził w rezultacie do „radykalnej depolonizacji polskich Kresów Wschodnich” (s. 219).

Niewątpliwym i niezaprzeczalnym walorem monografii P. Eberhardta jest zestawienie i klarowne zaprezentowanie w postaci 51 tabel oraz 29 map danych statystycznych, często nieznanych zupełnie czytelnikowi polskiemu.

Niestety ta bardzo ciekawa i — z uwagi na poruszaną problematykę — oczekiwana praca obarczona jest wieloma usterkami i błędami, które w sposób wyraźny wpływają na obniżenie jej wiarygodności i wartości.

Wątpliwości budzi już sam — w istocie dezorientujący — tytuł książki. Jak wynika z uwag P. Eberhardta zamieszczonych we *Wprowadzeniu* i rozdziale wstępnym, nie dotyczy ona bowiem ludności polskiej zamieszkałej na kresach Rzeczypospolitej, lecz na terenach Ukrainy, Litwy, Białorusi i Łotwy w ich współczesnych granicach państwowych. Takie zakreślenie obszaru poddanego analizie demograficznej (zamiast np. ograniczenia jej do terenów wchodzących w skład Rzeczypospolitej w granicach sprzed I rozbioru) wynikało z chęci uniknięcia przez Autora podejrzeń o pozanaukowe intencje — nawiązywania „do dawnych resentymentów” i kwestionowania „istniejącej rzeczywistości” (s. 10). Niestety, konsekwentne posługiwanie się określeniem Kresy Wschodnie (i to z wielkiej litery!) — dość niechętnie przyjmowanym nie tylko przez publicystów, ale nawet historyków w krajach sąsiednich — i rozciągnięcie pojęcia ludności kresowej np. na Polaków zamieszkałych w Rydze, pñ. Bukowinie, Dniepropietrowsku, Ługańsku, Charkowie czy na Krymie (czego „pewne logiczne niedorzeczności” Autor sam dostrzega, a zarazem bagatelizuje) jest nie tylko nielogiczne i mylące, ale przynieść może — jak się wydaje — efekty zupełnie odmienne od deklarowanych i zapewne oczekiwanych przez P. Eberhardta.

Także inne opinie Autora zawarte na pierwszych stronach książki wydają się mocno dyskusyjne. Wbrew temu, co sugeruje P. Eberhardt (s. 9), cezurą w badaniach nad Polakami na Wschodzie nie był bynajmniej magiczny 1990 r. — pierwsze kompleksowe badania zapoczątkowano już w 1981 r., w ramach międzyresortowego programu badawczego MR III/10, „Dzieje Polonii w Rosji i ZSRR”. W 1983 r. na jednym z posiedzeń Komitetu Badań nad Polonią PAN zapadła decyzja o tym, aby poświęcić więcej uwagi Polonii i Polakom w krajach socjalistycznych, w tym w Związku Radzieckim. Wkrótce, 18 maja 1984 r., odbyło się w Krakowie pierwsze seminarium naukowe dotyczące tych zagadnień². Znacznie wcześniej, bo jeszcze w latach 60. pojawiły się prace poświęcone polskojęzycznej prasie w ZSRR³. W następnych latach powstało kilka publikacji na temat różnych aspektów życia kulturalnego Polaków na Litwie i Ukrainie⁴ oraz o stanie szkolnictwa w języku polskim na

² R. Kantor, *Seminarium na temat: «Chłopskie zbiorowości polonijne w krajach socjalistycznych»* (Kraków, 18 maja 1984 r.), „Przegląd Polonijny” 1985, z. 1, s. 111.

³ J. Myśliński, *Prasa w języku polskim na Litwie radzieckiej 1940–1966*, „Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. 8, z. 2, s. 198–219; idem, *Uwagi o prasie w języku polskim wydawanej na Litwie radzieckiej (1940–1966)*, „Z dziejów Stosunków Polsko–Radzieckich” 1969, t. 4, s. 128–135.

⁴ K. Woźniakowski, *Współczesny polski teatr amatorski w ZSRR. Szkic informacyjny*, „Pamiętnik Teatralny” 1981, z. 1, s. 139–160; idem, *O polskim piśarstwie w Litewskiej SRR 1944–1984*, „Pismo Literacko–Arty-

terenie ZSRR⁵. Trwały badania nad językiem Polaków na dawnych kresach Rzeczypospolitej⁶. Przed 1990 r. ukazały się też pierwsze publikacje o liczbie i rozmieszczeniu Polaków w ZSRR⁷. Gdy w 1990 r. w Instytucie Badań Polonijnych Uniwersytetu Jagiellońskiego przygotowano dwie części materiałów do bibliografii prac poświęconych Polakom w ZSRR, zawierały one dane bibliograficzne 958 pozycji⁸. Co ważniejsze, zdecydowana ich większość została opublikowana w kraju, a nie na emigracji.

Zastrzeżenia budzi wykorzystana przez P. Eberhardta literatura przedmiotu. Brakuje w niej zwłaszcza nowszych prac dotyczących losów ludności polskiej na kresach, m. in. w latach 30., podczas II wojny światowej i w okresie powojennym, w tym prac wydanych pod auspicjami jednego ze współsponsorów książki — Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”⁹. Autor pominął tu nawet wszystkie swoje artykuły o liczbie i rozmieszczeniu Polaków oraz składzie narodowościowym Łotwy, Litwy, Białorusi i Ukrainy, odnotowując jedynie swoje książki na ten temat. Trudno zrozumieć, dlaczego P. Eberhardt nie zamieścił w bibliografii opublikowanych w 1995 i 1996 r. materiałów z konferencji międzynarodowych, organizowanych w 1992 i 1993 r. przez Instytut Europy Środkowowschodniej z Lublina, z których dwa były poświęcone statystyce¹⁰. Co ciekawe, Autor uczestniczył w tych konferencjach, a w wymienionych tomach znajdują się także jego teksty.

Pominięcie wielu publikacji z ostatnich lat prowadzi w rezultacie do tego, że P. Eberhardt, pisząc np. o kwestii rozwoju języka polskiego na Litwie, odwołuje się wyłącznie do przedwojennego artykułu H. Turskiej, nie wspominając nawet o badaniach prof. Z. Kurzowej. Tymczasem prace Z. Kurzowej, oparte na badaniach terenowych przeprowadzonych w okresie powojennym, gdy Polacy byli poddani wieloletnim już procesom rusyfikacji i litwinizacji, przynoszą istotne uzupełnienie ustaleń Turskiej¹¹. Nie wiedzieć czemu Autor pomija badania Z. Kurzo-

styczne” 1984, nr 11; idem, *Polska literatura Wileńszczyzny 1944–1984*, Wrocław 1985.

⁵ W. J. Podgórski, *Dwadzieścia lat współpracy*, „Nowa Szkoła” 1979, nr 7–8, s. 55–57; idem, *Nauczanie języka polskiego jako ojczystego w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, w: *Szkolnictwo polonijne po II wojnie światowej. Przeobrażenia i potrzeby*, pod red. A. Kopruckowiaka, Lublin 1980, s. 232–246; idem, *Szkolnictwo polskie w ZSRR*, w: *Szkolnictwo polonijne w XX wieku. Studia i rozprawy*, pod red. A. Kopruckowiaka, Lublin 1986, s. 205–221; A. Kopruckowiak, *Oświata polska w Związku Radzieckim. Przegląd literatury*, „Rocznik Polonijny” 1987, nr 5–6, s. 221–235.

⁶ W. Werenicz, *Stan badań nad gwarami polskimi w ZSRR*, „Poradnik Językowy” 1971, z. 1; Z. Kurzowa, *Język polski w ZSRR. Historia, stan obecny, potrzeby badawcze*, „Przegląd Polonijny” 1983, z. 1, s. 17–38; W. L. Werenicz, *Gowor siela Jaszuny Litowskiej SSR*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” 1982, t. I, s. 139–150; B. Dubicka, *Niektóre odrębności słowotwórcze polszczyzny wileńskiej*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” 1986, t. IV, s. 71–79; Z. Kurzowa, *Sytuacja językowa polskiej ludności wiejskiej w Litewskiej i Białoruskiej SRR*, „Przegląd Polonijny” 1985, z. 3, s. 5–20.

⁷ A. Maryański, *Stan i rozmieszczenie mniejszości polskiej w ZSRR*, „Czasopismo Geograficzne” 1974, nr 1; idem, *Struktura narodowościowa ludności ZSRR w 1979 r.*, „Czasopismo Geograficzne” 1982; K. Woźniakowski, *Ludność polska w ZSRR po II wojnie światowej (stan i rozmieszczenie)*, w: *Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie*, pod red. W. Wrzesińskiego, cz. 2, Wrocław 1985, s. 399–412; J. Albin, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Litwie w latach 1919–1939*, w: ibidem, s. 257–286.

⁸ M. Wawrykiewicz, W. Krawczuk, *Materiały do bibliografii dziejów mniejszości polskich i Polonii w ZSRR, na prawach rękopisu*, Kraków, lipiec 1990; idem, *Materiały do bibliografii dziejów mniejszości polskich i Polonii w ZSRR (część druga wraz z uzupełnieniem i erratą do części pierwszej)*, na prawach rękopisu, Kraków, listopad 1990.

⁹ Z. J. Winnicki, *Szkice kresowe*, Wrocław 1995; *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*, pod red. s. Ciesielskiego i A. Kuczyńskiego, Wrocław 1996.

¹⁰ Zob. przyp. 1.

¹¹ Wypada tu wymienić przynajmniej ostatnią pracę podsumowującą wieloletnie badania: Z. Kurzowa,

wej także w częściach poświęconych Białorusi i Ukrainie. Niekiedy mimo umieszczenia pewnego tytułu w bibliografii można mieć wątpliwości, czy P. Eberhardt istotnie w pełni wykorzystał np. obszerną pracę J. Kupczaka o Polakach na Ukrainie radzieckiej w latach 20. i 30. XX wieku. W odpowiednich partiach tekstu dotyczących Polaków w Ukraińskiej SRR w okresie przed II wojną światową znajdują się odwołania jedynie do wcześniejszych nieco pozycji M. Iwanowa, W. Kusińskiego oraz broszury T. Jeremenko z Kijowa.

Inne zastrzeżenia rodzą się po zapoznaniu się z tabelami 6.3 (s. 145) i 6.4. (s. 147) zawierającymi dane o liczbie Polaków na całej Łotwie w 1930 r. oraz o liczbie Polaków w tym samym roku, w pow. dyneburskim. Z niekompletnych adnotacji pod tabelami wskazujących ich źródło wynika, że pochodzą one z różnych wydawnictw (francusko- i łotewskojęzycznego). W rzeczywistości jest to ta sama publikacja, która ma podwójny tytuł łotewsko-francuski.

W zapisie bibliograficznym wydawnictw obcojęzycznych natknąć się można na błędy i pomyłki, polegające np. na pomijaniu jednego lub kilku słów w tytule publikacji. Na przykład w białoruskim wydawnictwie E. Szyrajewa, *Bielaruś: Ruś Bielaja, Ruś Czernaja i Litwa w kartach*, Minsk 1991, brak jest pierwszego słowa — Białaruś. Z kolei niemiecka publikacja *Bevölkerungsstatistik des litauischen Staates mit besonderer Berücksichtigung der Deutschen. Auf Grund der ersten litauischen Volkszählung vom 17. 9. 1923*, Berlin 1935 w bibliografii Eberhardta uzyskała tytuł: *Bevoölkerungsstatistik des Litauischen Staates, Auf Grund der ersten Litauischen vom 17. IX. 1923*, Berlin 1935. Podobnie jest z tytułami w języku litewskim czy łotewskim, ale także i w polskim. Na przykład z zapisu w bibliografii wynika, że XIX-wieczny wydawca *Encyklopedii powszechnej Samuel* Orgelbrand jest jej autorem. Co więcej nazwisko wydawcy jest źle zapisane (jako Orgebrand).

Błędne przypisy do tabel — przywoływanie nie istniejących źródeł (por. tab. 7.8), może świadczyć o wykorzystaniu danych statystycznych, np. polskiego spisu ludności z 1931 r. z „drugiej ręki”, bez korzystania z urzędowych danych. Niezrozumiałe jest też odwoływanie się do informacji zamieszczonych w cennych niewątpliwie pracach A. Krysińskiego (tabele 7.9 i 7.10), zamiast do wydanych nieco później oficjalnych wyników spisu. Cytowanie w tabeli 7.6 na s. 184 danych o składzie narodowościowym rad wiejskich w polskim autonomicznym rejonie marchlewskim z pracy T. Jeremenko, zamiast z wcześniejszej publikacji H. Strońskiego, doprowadziło do powielenia błędu ukraińskiej autorki i pominięcia w zestawieniu jednej z rad (Hutajustyniwskiej) zamieszkałej przez 1027 osób, w tym 947 Polaków¹².

Zaskakujące u tak wytrawnego geografa i demografa są błędy w tabelach. W części z nich zamieszczone dane są, jak wynika z opisu w główce tabeli, podane w tysiącach — wynika z tego, że w poszczególnych powiatach czy rejonach mieszkały miliony, a nawet dziesiątki milionów mieszkańców, w tym również Polaków (tabele: 4.12, 5.7–5.10, 6.1–6.4, 6.6–6.8, 7.6, 7.13, 7.15–7.17, zestawienie na s. 208–209). To, obok innych przypadków, np. dwukrotnego wyjaśniania (s. 39, 114) — zresztą nieprzekonującego — używania w odniesieniu do wysiedlenia Polaków z terenów wschodnich II Rzeczypospolitej po 1944 r. określenia „repatriacja” (bez cudzysłowu) i uzasadniania tego rzekomym uzusem, może budzić podejrzenia, że niektóre części pracy stanowią dość mechaniczne połączenie nieco zmodyfikowanych fragmentów wcześniejszych publikacji Autora. Czym bowiem wytłumaczyć fakt, iż w jednym miejscu

Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w., Warszawa–Kraków 1993.

¹² Zob. H. Stronśkyj, *Zlet i padinnia. Polśkyj nacionalnyj rajon w Ukrajini u 20–30-i roky*, Ternopil 1992, s. 50. Por. też: T. I. Jeremenko, *Polśka nacionalna menszyna w Ukrajini w 20–30-ti rr. XX stolittia*, Kyjiw 1994, s. 24.

(s. 73) P. Eberhardt dowodzi, że ogólnych danych tzw. drugiej repatriacji z lat 50. nie zdezagregowano na poszczególne republiki (co nie jest nb. prawdą, gdyż takie dane zawiera opublikowana już w 1960 r., a niestety nie znana Autorowi, praca M. Latucha¹³), podając jednocześnie w innym miejscu dane dotyczące skali tej migracji z Litewskiej SRR (s. 114, przyp. 7). Pewną niekonsekwencją — zdającą się jednak świadczyć o niepełnej znajomości własnego tekstu przez Autora — jest też podanie w jednym miejscu danych dotyczących wielkości deportacji w latach 1940–1941 z terenów tzw. Białorusi Zachodniej (s. 72) i konstatacja (na s. 197), że brak danych o wysiedleniach dla tzw. Ukrainy Zachodniej. Wprawdzie takie dane istnieją i są od 1994 r. powszechnie dostępne, jednak P. Eberhardt, przytaczając nawet ogólne liczby dotyczące wysiedleń dla całego terenu okupowanego przez ZSRR, mógł przecież takich szacunkowych obliczeń dla Ukrainy dokonać — po prostu odejmując od przytoczonych na s. 197 wielkości liczby zamieszczone na s. 72 swojej pracy.

Trudno jest też recenzentom wytlumaczyć błąd Autora, który w tabelach na s. 191, 193 uparcie twierdzi, że pow. sokalski należał do woj. wołyńskiego, choć ze wszystkich opracowań, źródła, które rzekomo przytacza, a nawet z mapy znajdującej się na stronie obok (s. 192, także na s. 186 i 187) wynika, że pow. sokalski wchodził (zresztą przez cały okres międzywojenny) w skład woj. lwowskiego.

W części pracy zawierającej analizę statystyczno–demograficzną znaleźć można stwierdzenia, które przez swoją nadmierną skrótowość wydają się nazbyt upraszczać skomplikowaną problematykę. Tak dzieje się np. w przypadku oceny wartości spisu litewskiego z 1923 r. Na s. 105 P. Eberhardt konstatuje, że „Demografowie polscy zakwestionowali wyniki spisu litewskiego, traktując go jako tendencyjny, celowo zaniżający liczebność Polaków”.

W rzeczywistości sprawa miała się nieco inaczej. Liczbę Polaków na Litwie w okresie międzywojennym określili polscy posłowie do sejmu litewskiego. Szacując właściwą liczbę mieszkańców Litwy wychodzili oni z założenia, że w trakcie wyborów do sejmu na listy wystawione przez Polaków głosowali tylko Polacy, na żydowskie — Żydzi, niemieckie — Niemcy, rosyjskie — Rosjanie i Białorusini, na listy narodowe litewskie — tylko Litwini, natomiast na listy socjaldemokratów i komunistów wszystkie narodowości swoje głosy oddały proporcjonalnie¹⁴. Wyniki tych obliczeń zostały opublikowane w osobnej broszurze. Według niej na Litwie w 1926 r. mieszkały 2 028 663 osoby, w tym 1 550 099 (76,37%) Litwinów, 202 026 (9,99%) Polaków, 181 836 (8,97%) Żydów, 44 595 (2,2%) Niemców, 42 610 (2,1%) Rosjan i 7 497 (0,37%) Łotysz¹⁵. Demografowie, o których wspomina i do ustaleń których odwołuje się Eberhardt, opublikowali swoją pracę w 1929 r.¹⁶, opierając się na danych wspomnianej wyżej publikacji Polaków z Litwy.

W dalszej części tekstu Autor twierdzi, że dane o liczbie ludności polskiej powtarzane przez polskich demografów są jednak zawyżone w stosunku do faktycznego stanu. Niestety, nie podaje on, na jakiej podstawie tak twierdzi ani nie ujawnia liczby uważanej przez niego za

¹³ M. Latuch, *Repatriacja ludności polskiej w latach 1955–1960 na tle zewnętrznych ruchów wędrowniczych*, Warszawa 1961, s. 335. Zbliżone dane J. Czerniakiewicz, *Przemieszczenia Polaków i Żydów na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej i ZSRR 1939–1959*, Warszawa 1991, s. 14.

¹⁴ Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do sejmów. Opracowana według danych statystyki wyborczej przez Centralny Polski Komitet Wyborczy w 1926 r., Kowno 1926, s. 1.

¹⁵ *Ibidem*, s. 13.

¹⁶ *Mapy rozsielenia ludności polskiej i litewskiej na terenie Republiki Litewskiej i na obszarach północno–wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1929.

właściwą. Generalnie dość dziwny jest ten brak zaufania Eberhardta do polskich obliczeń dokonanych na Litwie. Przecież dane o liczbie głosów oddanych na poszczególne listy w czasie wyborów do kolejnych sejmów litewskich zostały opublikowane. Można więc na tej podstawie dokonać samemu podobnych obliczeń, jak polscy posłowie z Litwy i w ten sposób zweryfikować ich szacunki. I tak według danych oficjalnego spisu ludności Litwy z 17 września 1923 r., który wykazał w tym kraju 65 599 Polaków, osoby w wieku 20 lat i więcej stanowiły 56,76% ich całej populacji¹⁷. Oznacza to, że gdyby wszyscy Polacy w wieku 20 lat i więcej uczestniczyli w wyborach z 5 czerwca 1923 r. i oddali swoje głosy na listy polskie, to łącznie statystyka powinna wykazać 37 233 głosy oddane na listy polskie. W rzeczywistości głosowało na nie 64 735 osób¹⁸. Już na podstawie tego prostego przykładu widać, że dane oficjalnego spisu trzeba przynajmniej podwoić. Jeżeli zaś uwzględnić inne czynniki, np. frekwencję, bez większych problemów można osiągnąć wynik podobny do tego, który przyjęli demografowie wspomniani przez Autora.

Z kolei na s. 115 P. Eberhardt pisze: „Terytorium Litewskiej SRS w czasie przeprowadzonego spisu [z 1959 — przyp. recenzentów] było podzielone na 44 rejony”. Jest to ewidentny błąd, gdyż w trakcie spisu, który przeprowadzono na Litwie 15 stycznia 1959 r., republika ta była podzielona na 83 rejony, tzw. wiejskie¹⁹. Niedługo po tym, kiedy opracowywano wyniki spisu, przeprowadzono reformę administracyjną Litwy i na dzień 1 stycznia 1960 r. była ona podzielona już tylko na 62 rejony, po następnych zmianach zaś, na dzień 1 kwietnia 1962 r., pozostało ostatecznie 56 rejonów²⁰. Na taki też podział administracyjny przeliczono ostatecznie wyniki spisu z 1959 r. W późniejszych latach, kiedy dokonano jeszcze jednej reformy administracyjnej, wyniki kolejnych spisów, a także dane z 1959 r., przeliczano według nowego podziału administracyjnego republiki. W związku z tym w tabeli 5. 5 na s. 116 Autor powinien podać, że zamieszczone tam dane z 1959 r. zostały przeliczone zgodnie z podziałem administracyjnym obowiązującym w 1989 r. Jest to ważne ze względu na fakt, że według danych przeliczonych na nowy podział administracyjny były tylko dwa rejony, w których Polacy stanowili większość ludności (wileński — 80,3% i solecznicki 85,2%), natomiast realnie w czasie pierwszego powojennego spisu ludności (chodzi tu o dane opublikowane po pierwszym przeliczeniu z 83 na 56 rejonów) były cztery rejony, w których Polacy stanowili większość bezwzględną (rejon solecznicki — 83,87%, wileński — 81,44%, niemenczyński — 73,21% i ejszyski — 67,4%) oraz jeden, w którym stanowili większość względną (rejon trocki — 48,17% Polaków, 33,2% Litwinów, 11,8% Rosjan, 4,6% Białorusinów)²¹. Brak tego zastrzeżenia jest tym bardziej dziwny, jeśli wziąć pod uwagę, że Autor w swojej książce z 1997 r. traktującej o przemianach narodowościowych na Litwie taką informację podaje, co więcej — ilustruje ją odpowiednimi tabelami, w których podano dane według starego i nowego podziału administracyjnego²². Efekty poczynań władz litewskich najlepiej można dostrzec na przykładzie rejonu trockiego, gdzie według pierwszego podziału administracyjnego Polacy w 1959 r.

¹⁷ *Lietuvos gyventojai 1923 m. rugsejo 17 d. surašymo duomenys*, Kaunas b.d., s. XLVI.

¹⁸ Obliczono na podstawie danych zawartych w: *Lietuvos statistikos metraštis 1924–1926 m. Pirmoji laida*, Kaunas 1927, s. 72–73.

¹⁹ *1959 metų visąsąjunginio gyventojų surašymo duomenys. (Lietuvos TSR miestai ir rajonai)*, red. V. Gri-gaite, Vilnius 1962, s. 7.

²⁰ *Ibidem*, s. 13.

²¹ *Ibidem*, s. 102–103. Por. także A. Srebrakowski, *Statystyczny portret Polaków z Litwy. (Na podstawie oficjalnych danych statystycznych)*, w: *Mniejszości...*, s. 122.

²² P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie...*, s. 190–191.

stanowili jeszcze względną większość, według zaś podziału z 1989 r. byli już mniejszością (zob. tabelę).

Tab. 1. Liczba i procent ludności polskiej oraz litewskiej w rejonie trockim według spisu z 1959 r. przy podziale administracyjnym z 1959 r. oraz współczesnym

Podział administracyjny z 1959 r.		Dzisiejszy podział administracyjny	
Polacy	Litwini	Polacy	Litwini
16927	11666	23906	24332
48,17%	33,20%	42,60%	43,35%

Źródło: *1959 metų visasajunginio gyventojų surašymo duomenys. (Lietuvos TSR miestai ir rajonai)*, red. V. Grigaitė, Vilnius 1962, s. 102–109; *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, I tomas, Vilnius 1991, s. 25.

Niestety, więcej jeszcze błędów, omyłek czy przeoczeń — wynikających z niepełnej znajomości najnowszej literatury przedmiotu — kryje się w części zawierającej analizę historyczną. Nie brak w niej stwierdzeń bliższych raczej publicystyce, sądów uogólniających i arbitralnych, stojących nierzadko w jawnej sprzeczności z rzeczywistością i aktualnym stanem wiedzy. Twierdzenie Autora, że szlachta stała się na całym terytorium I Rzeczypospolitej „rzecznikiem jedności państwowo–narodowej” (s. 29) jest zbyt daleko idącym skrótem myślowym. Jak bowiem wytłumaczyć liczne rokosze XVII i XVIII w.? Nie w pełni trafna wydaje się opinia, że „w momencie katastrofy państwa zniknęły wszelkie antagonizmy regionalne na rzecz wspólnego działania, zmierzającego do zachowania całości Rzeczypospolitej” (s. 30), tak samo jak teza Autora, że już w okresie rewolucji i wojny domowej w Rosji „likwidacji” uległ Kościół rzymskokatolicki (s. 21). Wątpliwe wydaje się też, czy w istocie podstawowym celem okupacyjnych władz radzieckich w latach 1939–1941 było zniszczenie polskości (s. 39). Celem zasadniczym była sowietyzacja — a więc unifikacja polityczna, ekonomiczna i społeczna nowych nabytków terytorialnych państwa radzieckiego, choć faktem jest, że stosunkowo najwyższe straty w wyniku represyjnych działań okupanta odniosła ludność polska.

Z kolei opinia Autora zamieszczona na s. 119 — „Ludność polska podlegała procesom stopniowej asymilacji, która przyjmowała postać rusyfikacji lub lituanizacji” dowodzi, iż P. Eberhardt zdaje się mylić pewne pojęcia. Asymilacja, według definicji H. Kubiaka, „obejmuje przede wszystkim dwa procesy elementarne: integracji i akulturacji. Pierwszy z nich zachodzi głównie w sferze struktury społecznej i osobowości. Drugi — w sferze osobowości i kultury”²³. Rusyfikacja czy lituanizacja Polaków na Litwie nie musiała więc wiązać się z asymilacją tej społeczności. Generalnie w całym Związku Radzieckim większość Polaków mówiła innym językiem niż polski, ale mimo to osoby te zachowywały świadomość swojej polskości i tak były postrzegane przez współmieszkańców.

Poza tymi — przytoczonymi tytułem przykładu — co najmniej kontrowersyjnymi stwierdzeniami można znaleźć szereg innych, ewidentnie błędnych. Powszechnie używanymi określeniami dla dwóch rewolucji w Rosji w 1917 r. są rewolucja lutowa i październiko-

²³ H. Kubiak, *Teoria, ideologia i polityka asymilacji*, w: *Założenia teorii asymilacji*, pod red. H. Kubiaka, A. K. Palucha, Wrocław 1980, s. 15.

wa, a nie marcowa i październikowa (s. 20); umowa suwalska między Litwą i Polską była tylko umową rozejmową, nie przesądzała w sposób trwały o przynależności Wileńszczyzny i wbrew temu, co sugeruje Autor, została podpisana 7 X 1920 r., a więc po zawarciu umowy litewsko-radzieckiej, a nie odwrotnie (s. 93)²⁴; przesiedlenia Polaków z przygranicznych rejonów USRR zaczęły się jeszcze w 1935 r., deportacja do Kazachstanu nastąpiła w 1936 r. (a nie w 1937 r.), ofiarami jej padło mniej niż 150 tys. Polaków, jak twierdzi za W. Kusińskim Eberhardt (s. 185)²⁵. Zresztą jeśli chodzi o dane dotyczące ofiar represji radzieckich w latach 1937–1938, zostały one zamieszczone w wydawnictwie moskiewskiego „Memoriału”. W zbiorze tym zostały zawarte ponadto informacje na temat liczby oraz składu narodowościowego aresztowanych na okupowanych przez ZSRR ziemiach polskich w latach 1939–1941²⁶. Na marginesie zauważyć można, że Autor nie wspomniał, iż dane dotyczące represji radzieckich na tzw. Białorusi Zachodniej oraz Ukrainie Zachodniej odnoszą się również do terenów, które po 1944 r. weszły w skład państwa polskiego. Zaskakuje też — w przypadku próby obliczenia liczby ludności polskiej na Białorusi w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej — arbitralne zaliczenie do ludności polskiej wyłącznie ludności wyznania rzymskokatolickiego, posługującej się językiem polskim i faktyczne zanegowanie istnienia grupy prawosławnych Polaków. Warto może byłoby przynajmniej zasygnalizować choćby fenomen (?) wcale licznego udziału — określimy to — osób wyznania prawosławnego w polskich oddziałach partyzanckich AK w Nowogródzkim w 1944 i 1945 r. Sprostować warto, że deklaracja o przyłączeniu „Białorusi Zachodniej” do BSRR została uchwalona przez Zgromadzenie Ludowe w Białymstoku jeszcze 29 X, a nie 4 XI 1939 r. (s. 71). Niezgodnym z rzeczywistością jest stwierdzenie Autora, że „integralną częścią umów granicznych były ustalenia dotyczące «repatriacji» do Polski ludności polskiej z terenów inkorporowanych przez Związek Sowiecki” (s. 198). Umowy dotyczące „ewakuacji” ludności polskiej z terenów Litewskiej, Białoruskiej i Ukraińskiej SRR zostały zawarte we wrześniu 1944 r. i pozostawały oczywiście w związku, ale nie były „integralną częścią” nie wymienionego zresztą przez Autora układu między PKWN a stroną radziecką jeszcze z lipca 1944 r. W latach 40. z zachodnich obwodów Ukraińskiej SRR wyjechało w ramach „ewakuacji” nie 810 tys. osób, lecz 787,6 tys. , w tym z byłych polskich ziem wschodnich 777,1 tys. (z tego 736,3 tys. Polaków), a z terenów należących do 1940 r. do Rumunii — 10,4 tys. (w tym 8,1 tys. Polaków)²⁷. Nieco odmienna sytuacja jest w przypadku Litwy, gdyż Autor przychyła się tu do danych polskich, pisząc, iż „według danych sowieckich opuściło ówczesne [w latach 40. — przyp recenzentów] terytorium litewskie 171 158 osób, a według bardziej wiarygodnych danych polskich — 197 156 (w tym z Wilna 107 613)”. Zawiedziony będzie jednak ten, kto zechce się dowiedzieć, dlaczego dane polskie,

²⁴ P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 172, 175.

²⁵ H. Stroński, *Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r. Przyczyny, przebieg, skutki*, w: *Polacy w Kazachstanie...*, s. 239–246; idem [H. Stronśkij], *Zlet...*, s. 33–39, 52–59; por. też: G. Hryciuk, *Patria in exilio? Masowe deportacje radzieckie do Kazachstanu w latach 30. –50. XX wieku*, w: *Polacy w Kazachstanie...*, s. 211–237; S. Ciesielski, *Deportacja Polaków z Ukrainy w 1936 r.*, w: *Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej*, t. 4, „Prace Historyczne XXI”, Wrocław 1997.

²⁶ N. W. Pietrow, A. B. Roginskij, «Polskaja opieracyja» NKWD 1937–1938 gg., w: *Istoriczeskije sborniki „Miemoriala”*, wyp. 1: *Riepriesii protiv polakow i polskich graždan*, Moskwa 1997, s. 22–43; O. A. Gorłanow, A. B. Roginskij, *Ob ariestach w zapadnych oblastiach Bielorusii i Ukrainy w 1939–1941*, w: ibidem, s. 77–113.

²⁷ J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, Warszawa 1987, s. 134.

które pochodzą z książki J. Czerniakiewicza²⁸ — o czym zapomina wspomnieć Autor — mają być w tym przypadku bardziej wiarygodne od radzieckich. Tym bardziej, że te ostatnie zostały uznane przez stronę polską w specjalnym dokumencie z 1952 r.²⁹

Referując opinię jednego z najwybitniejszych geografów i demografów ukraińskich W. Kubijowycza, Autor nie odnotował, że Kubijowycz w intencji wykazał, iż ludność polska w Galicji Wschodniej przed II wojną światową stanowiła znikomą mniejszość, oprócz zredukowania ogólnej liczby polskiej ludności rzymskokatolickiej (po zestawieniu danych spisowych z mniej korzystnymi dla rzymskich katolików danymi schematyzmów kościelnych) oraz wyróżnienia ponad 500-tysięcznej grupy „Iacinników” (zob. przyp. 18 na s. 189–190), wyodrębnił też grupę polskiej ludności napływowej tzw. osadników i kolonistów³⁰.

Sprawą dyskusyjną jest nieuwzględnienie w rozdziałach poświęconych liczebności Polaków w poszczególnych państwach, spisów z innych lat (np. austriackiego z 1910 r., polskiego z 1921 r., łotewskich z 1925 i 1935 r., radzieckich z 1937 i 1939 r. oraz z 1970 i 1979 r., zupełne zignorowanie spisów wojennych). Pozwoliłoby to, być może, na pełniejsze ukazanie dynamiki rozwoju i przemieszczeń ludności polskiej także w obrębie wyodrębnionych przez Autora okresów. Nawet jeśli spisy te były sporządzane w mniej korzystnej atmosferze politycznej, mogłyby dostarczyć informacji czy argumentów, w jakiej mierze np. ubytek Polaków po II wojnie światowej był rezultatem nacisków, manipulacji, dobrowolnej czy mniej dobrowolnej asymilacji. Autor był tu zresztą niekonsekwentny. W przypadku Litwy, Łotwy i Ukrainy odnotował, niejako na marginesie, dane na temat liczebności mniejszości polskiej na podstawie spisów radzieckich z 1970 i 1979 r., a w przypadku Białorusi pominął je milczeniem. Tymczasem teza o fałszerstwach spisowych da się udowodnić właśnie na przykładzie Białorusi, na której najpierw odnotowano głęboki i nie w pełni zrozumiały spadek ludności polskiej z 538 881 w 1959 r. do 382 600 osób w 1970 r., a w 1979 r. jeszcze bardziej nieoczekiwany jej wzrost (do 403 169). W jednym tylko miejscu — w rozdz. o Polakach na Ukrainie — Autor zdecydował się na podanie bardzo istotnej informacji, dokumentującej nie tylko liczebność i rozmieszczenie, ale niejako kondycję mniejszości polskiej, tj. danych o znajomości i posługiwaniu się językiem polskim. Przytoczenie tych ważnych danych byłoby punktem wyjścia i odniesienia zarazem do uwag P. Eberhardta na temat obecnego stanu i perspektyw trwania Polaków na Wschodzie. Przeprowadzenie analizy z odwołaniem się do informacji wszystkich dostępnych XX-wiecznych spisów nie przeszkodziłoby przecież dokonaniu właśnie w ostatnim rozdziale przekrojowego przeglądu na podstawie kilku wybranych spisów, rejestrujących zmiany liczebności i rozmieszczenia Polaków w nieco dłuższym czasie.

W mniejszym stopniu obciąża Autora, a jest być może znakiem naszych czasów, wyjątkowo niestaranna — zdaniem recenzentów — wręcz kompromitująca dla edytora, Wydawnictwa Naukowego PWN, korekta: błędy w tytułach prac niemieckojęzycznych (s. 178), nieprawidłowa transkrypcja tytułów ukraińskojęzycznych (s. 239–241), błędna pisownia nazwisk (s. 72), błędy w nazwach miejscowości (Rohatyn nie Rohatyń, Śniatyn nie Śniatyń, s. 186, 187, 194, również litewskich — s. 104) czy pomyłki w nazwach ważnych aktów prawnych (Status Litewski zamiast Statut litewski — s. 29, przyp. 6).

²⁸ Ibidem, s. 83.

²⁹ Litewskie Archiwum Państwowe w Wilnie, Fond R-841, Ap. 10, B. 29, L. 6.

³⁰ W. Kubijowycz, *Zachidni Ukrajinśki Zemli w meżach Polšczy 1920–1939 (Etnohraficzni widnoszennia)*, Czikahto–Nju Jork 1963, s. 13.

Niełatwo jest dokonać ogólnej oceny pracy Piotra Eberhardta. Pojawiła się książka na — abstrahując od nieprecyzyjnego tytułu — ważny i nośny społecznie temat, pozycja, jakiej od lat brakowało. Jest to jednak praca nie wolna od mankamentów, w której obok fragmentów niezwykle interesujących, wartościowych, obszerne partie, zwłaszcza części historycznej, wymagają sprostowań, uzupełnień lub wręcz napisania na nowo.